

İslam Hukuku'nda Esirler İçin Uygulanan Hükümlerin Büyük Selçuklu Hanedan Üyelerinin Esareti Bağlamında İncelenmesi

An Examination of the Rules Applied to Captives in Islamic Law through the Lens of the Captivity of Great Seljuk Dynasty Members

Fatih Gülbudak^{1*}
Gökçe Acar²

¹ Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, Türkiye, fatihglbdk@gmail.com

² Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, gkccacar@hotmail.com

*Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Öz: İnsanlık tarihi, devletler arasında meydana gelen sayısız savaşa şahitlik etmiştir. Bu savaşlar, hayatın bir parçası haline gelmiş ve insanlık tarihi üzerinde bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. Askerî, siyasi, ekonomik ve sosyal sonuçlarının yanı sıra, savaşların ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri de savaş esirliği kavramının doğması ve esirlerin durumu. Bu konuda İslam hukuku, savaş esirlerinin durumunu düzenleyen bazı kurallar koymuştur. İslam hukukuna bu konuda kaynaklık eden unsurlar ise Kur'an ve Hz. Muhammed'in bu konudaki uygulamalarıdır. Ancak bu konu, Türk tarih yazımında genel olarak ilahiyat akademisyenlerince Hz. Muhammed dönemi ve onun uygulamaları esas alınarak ele alınmıştır. Tarih alanında ise genellikle Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalar bağlamında kölelik kavramı içerisinde incelenmiştir. Makalenin içeriğinde de görüleceği üzere, kölelik ve esirlik birbirinden farklı kavramlar olup, ayrı başlıklar altında ele alınması gereken konulardır. Bu nedenle, esirliği farklı bir kavram olarak incelemek ve bu uygulamanın yalnızca İslam'ın ilk dönemleriyle sınırlı olmadığını ortaya koymak amacıyla bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu çalışmamızda, İslam âlimlerinin Kur'an ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını esas alarak belirledikleri savaş esirlerine uygulanacak hükümleri, dönem kaynakları ışığında ele alacağız. Ayrıca, Büyük Selçuklu Devleti dönemi zamansal bir sınır olacak şekilde hanedan üyelerinin esirliği bağlamında bu konuyu incelemeyi amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Esirlik, Kölelik, Rehinelik

Abstract: Throughout human history, countless wars have taken place between states. These wars have become a part of life and have had significant impacts on the course of human history. In addition to their military, political, economic, and social consequences, one of the most important outcomes of these wars has been the emergence of the concept of war captivity and the status of captives. Islamic law has introduced certain regulations regarding the treatment of war captives. The main sources of these regulations in Islamic law are the Qur'an and the practices of Prophet Muhammad. However, in Turkish historiography, this topic has generally been addressed by theologians, focusing on the period of Prophet Muhammad and his practices. In the field of history, on the other hand, it has often been studied within the framework of slavery, especially in relation to the practices of the Ottoman Empire. As will be seen in the content of this article, slavery and captivity are distinct concepts that should be examined under separate headings. Therefore, there is a need for a study that analyzes captivity as a distinct concept and demonstrates that this practice was not limited to the early periods of Islam. In this study, we will examine the rulings established by Islamic scholars regarding the treatment of war captives, based on the Qur'an and the practices of Prophet Muhammad, and we will do so in light of contemporary sources from the period. Additionally, we aim to focus on the captivity of members of the ruling family during the Great Seljuk Empire, using it as a temporal boundary.

Keywords: Captivity, Slavery, Hock

Geliş Tarihi/Received: 09.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 21.12.2024
Yayınlanma Tarihi/ Available Online: 31.12.2024

Extended Abstract

This article examines the concept of captivity and its impact on societies throughout history, focusing specifically on events during the Great Seljuk Empire. Captivity emerged as a natural consequence of wars, and the treatment of captives became a significant issue, especially within the framework of Islamic law. In Islam, the killing of captives was forbidden, and they were commanded to be treated well. Captives were generally released in exchange for ransom or granted amnesty. However, differing interpretations of Islamic law by various sects and political developments sometimes led to the relaxation or violation of these rules.

The concept of captivity in the Great Seljuk Empire was particularly relevant during struggles for the throne and internal dynastic conflicts. Numerous members of the royal family were captured during rebellions, but they were often pardoned or released in exchange for ransom. A notable example of this is the story of İbrahim Yınal, who rebelled twice against Sultan Tuğrul. After his first rebellion, İbrahim Yınal was captured and pardoned by Sultan Tuğrul. However, after his second rebellion, he was again captured but this time executed. This event demonstrates that although captives were initially pardoned, repeated rebellions could lead to their execution.

Captivity was not limited to men; women were also significantly affected, despite not being direct participants in warfare. The capture of women, particularly those from royal families, was of great political importance during this period. An example of this is the capture of Sultan Sanjar's wife, Turkan Hatun, during the Battle of Qatwan in 1141. She was held in captivity for a year, underscoring the indirect victimization of women in war. Sanjar later secured the release of his wife and several commanders by paying ransom, highlighting the connection between captivity and ransom.

Another woman captured during the Seljuk period was Zübeyde Hatun, the mother of Sultan Berkyaruk. She was taken prisoner during the struggle for the throne between Berkyaruk and Muhammad Tapar. Despite Islamic law's prohibition on killing captives, Zübeyde Hatun was killed after being released for ransom, reflecting how political ambitions and personal rivalries sometimes led to violations of Islamic legal principles.

Another dimension of captivity was the tradition of holding hostages at court. This practice, used as a political tool rather than a wartime necessity, aimed to maintain peace or ensure loyalty in metbu-vassal relationships between states. In the Great Seljuk Empire, such hostage-taking was common. For instance, Tuğrul and Çağrı Bey were held as hostages at the court of the Karakhanid ruler Bugra Khan, illustrating the widespread nature of this practice. Hostages in royal courts were seen as political leverage. They were typically held for a period and released once the desired political balance or security was achieved.

The practice of holding hostages at court was not only a means of ensuring political control but also served to prevent potential rebellions and reinforce the power of the ruling sovereign. Nizam al-Mulk, in his famous work "Siyasetname," emphasized the importance of keeping hostages at court for state security and argued that hostages should remain there to prevent uprisings. This practice was used to consolidate the power of the ruling sovereign and maintain a balance between vassal states.

In addition to hostage-taking, the exchange of captives was a common practice. Prisoner exchanges took place during or after wars as part of negotiations between the warring sides, leading to the mutual release of captives. A striking example is the release of Tuğrul Bey from Bugra Khan's captivity through a prisoner exchange, illustrating the role of captives as bargaining tools not only in wars but also in political conflicts.

In conclusion, this article thoroughly examines the concept of captivity in the Great Seljuk Empire through the lens of royal family members, women, and the practice of political hostage-taking. Captivity was not limited to individuals captured in wars but also served as a tool for maintaining political balance.

Despite the clear Islamic legal provisions concerning the treatment of captives, political ambitions and struggles for the throne often led to the violation of these rules. In the Great Seljuk Empire, captives were generally released in exchange for ransom or through prisoner exchanges. However, in some cases, particularly when personal ambitions were involved, captives were executed or subjected to severe punishments.

Captivity, as a consequence of wars and political rivalries, has persisted throughout history, playing a significant role both on the battlefield and within royal courts. The analysis of the Great Seljuk Empire reveals that captivity was not only a consequence of warfare but also a political tool. Royal family members, women, and political hostages faced various dimensions of captivity during this period, as the concept became an instrument of power struggles and political control within the Seljuk state.

1. Giriş

Dünya üzerinde, eski çağlardan itibaren var olan toplumlar arasındaki ilişkilerin odak noktası, hiç kuşkusuz savaşlardır. Bu sayısız savaşlar, tarafların birbirlerinden aldıkları esirleri ve bu esirlerin durumu hakkındaki sorunları da beraberinde getirmiştir. Öncelikle, esir kavramının ve benzer anlamdaki diğer kavramların terim anlamına bakmak gereklidir. Esir kelimesi, Arapça'da "savaş tutsağı" karşılığında kullanılan ve "ip vb. şeylerle sağlamca bağlamak" anlamındaki "esr" kökünden türemiş bir sıfattır. Ayrıca, kelime kök anlamından hareketle "mahpus" anlamında da kullanılmaktadır. Esir kavramında kastedilen unsur, savaşta ele geçirilen ve savaşan yetişkin erkeklerdir. Bir başka deyişle, esir; "güç kullanarak boyun eğdirilen ve ele geçirilen hür savaşçılardır." Tanımdaki "hür" kavramından hareketle, köleler; "savaşçı" ifadesiyle kadınlar ve çocuklar; "güç kullanarak ele geçirme" ifadesiyle de eman sahibi ve itaat etmiş kimseler esirlik kavramının dışında tutulmuştur. Görüldüğü üzere, kadınlar ve çocuklar bu tanımlamanın dışında kalmıştır. Onlar için, "bir şeyi zorla bir yerden başka bir yere götürmek veya gönlünü çelmek" anlamına gelen "seby" ifadesi kullanılmıştır. Türkçe'de ise erkek, kadın ve çocuk farketmeksizin savaş sırasında ele geçirilen herkes için esir kelimesi kullanılmaktadır (Özel, 1995, s.382; Özel, 2003, s.107; Birsin, 2012, s.165-166).

Esir kavramıyla ilgili olarak, bu kelimeyle bağlantılı bazı ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, Allah'a kulluk anlamına gelen "abd" ve insana kulluk anlamına gelen "köle" kavramlarıdır. Eski zamanlarda savaşlarda esirlerin neredeyse tamamı öldürülürken, zamanla bu durum köleleştirme uygulamasına evrilmiştir. Bu uygulamanın yaygınlaşmasıyla birlikte, esirlik ve kölelik kavramları iç içe geçmiş ve birbirini karşılayan ifadeler haline gelmiştir (Fişne, 2019, s. 8-9). Her ne kadar bu kavramlar birbirlerini tamamlasalar da gerçekte aynı anlama sahip olmayıp sadece dolaylı olarak birbiriyle ilişkilidirler. Aslında bu duruma sebep olan unsur, köleliğin beslendiği kaynağın savaş esirleri olmasıdır. Ayrıca, aşağıda görüleceği üzere Kur'an-ı Kerim'deki açık emirler, esirlerin kölelerden çok farklı olduğunu göstermektedir. Esir kavramından farklı olarak, "köle" ifadesi toplumda statü olarak alt bir sınıfı ifade etmekte olup, rakik, rakabe, kın, memluk ve vasif gibi kullanımları vardır. Esir kavramında kadınlar için farklı bir ifade kullanılması hususunu burada da görmekteyiz. Kadın bir köle ifade edilirken genellikle cariyeye veya eme kavramları kullanılmaktadır (Fişne, 2019, s. 9).

Kur'an, savaş esirlerine muameleyle ilgili kapsamlı emirler vermektedir. Bu emirler, her durumda insan haklarının ve insani sınırların aşılmaması gerektiğini bizlere göstermektedir. Genel bir kural olarak Kur'an, "O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir." ayetiyle (Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/67) hakimiyet sağlanana kadar esir alınmamasını emretmekte; yine "Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın (kaçmamaları için tedbir alın). Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak; ta ki savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin). İşte böyle; Allah dileseydi onları bizzat cezalandırırdı, fakat sizleri birbirinizle denemek istiyor. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmayacaktır." ayetiyle de (Kur'an-ı Kerim, Muhammed, 47/4) esirlerin savaştan sonra ya karşılıksız olarak ya da fidye alınarak (aileden para, esir değişimi veya benzeri yollarla) serbest

birakılmasını emretmektedir. Bu ayet, bir önceki ayet ile bağlantılıdır ve Müslümanların, düşman ordularını yendikten sonra savaşlarda esir almaları gerektiğini ifade eder. Dahası, Kur'an-ı Kerim, esirlere yalnızca düşmanların Müslüman esirlere davrandığı ölçüde davranılması gerektiğini belirtmektedir: "Eğer zalimleri cezalandırmak istiyorsan, onlara haksızlığa uğradığın ölçüde onları cezalandır. Ama sabır gösterirseniz, şüphesiz bu, sabredenler için daha hayırlıdır." (Kur'an-ı Kerim, Nahl, 16/126). Burada bile Müslümanlara kendilerini dizginlemeleri ve sabır göstermeleri söylenmektedir. Ayrıca Kur'an, Müslümanlara esaret altındaki tutuklulara nasıl davranılacağı hakkında öğütler verir ve şöyle der: "Onlar yoksula, yetime ve esire de yemek verirler. (şöyle derler:) "Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz." (Kur'an-ı Kerim, İnsan, 76/8).

Kısaca, esirlerle ilgili olarak Kur'an öğretisi şu şekildedir: Hapis cezası, savaşın sona ermesiyle birlikte sona ermelidir. Hiçbir esir ölüme terk edilmemelidir. Hiçbir esirden yapabileceğinin ötesinde bir şey yapması istenmemelidir. Esirlerin rahatlığı ihmal edilmemeli ve kötü muamele görmemelidir. Sonuç olarak, görüldüğü üzere İslam öğretilerinde savaş esirlerine ilişkin hiçbir kölelik izine rastlanmadığı açıktır. Bazı mezheplerde farklılıklar olsa da (Şafii mezhebinde, kadın ve çocukların dışında kalanların savaşmasalar dahi öldürülebileceği görüşü vardır. Bkz. Özel, 2003, s. 111), İslam hukukundaki genel kanı, muharip savaşan erkekler dışında kalan ve savaşla ilgisi bulunmayan kadın, çocuk, yaşlı, sakat ve din adamlarının öldürülmemesi, ancak esir alınabilmesi yönündedir (Özel, 2003, s. 111). Bu durumun nedeni, savaşan taraflar için bir caydırıcılık sağlanacağı düşüncesi ve fidye üzerinden gelir sağlama fikrinin ağır basması şeklinde açıklanabilir. İslam âlimlerinin, Kur'an'ı ve uygulamaların sonuçlarını esas alarak ortaya koyduğu görüşlere göre, esirler; hükümdarın, devletin bekasını düşünerek isyan etmelerini engellemek amacıyla verdiği karar doğrultusunda öldürülebilir, hiçbir karşılık beklemeden ya da bir fidye karşılığında serbest bırakılabilir, karşı taraf ile mübadelede kullanılabilir ve son olarak, Kur'an'da bununla ilgili bir emir bulunmamasına rağmen köleleştirilebilirler.

Bu yazımızın devamında, yukarıda bahsettiğimiz ve İslam hukukunda esirlere uygulanabilir hükümleri, Büyük Selçuklu Devleti'nde hanedan üyelerinin başına gelen benzer hadiseler üzerinden inceleyeceğiz.

2. Hanedan Üyelerinin İsyanı Bağlamında Esirliğin İncelenmesi

İsyan kavramı, genel olarak sözlüklerde bir amaç doğrultusunda kurulu düzene veya devlete karşı gelme, ayaklanma şeklinde tanımlanmaktadır. İsyan teriminin İslam hukukundaki karşılığı ise "bağy" kelimesiyle ifade edilmektedir. Arapça "beğa" fiilinin mastarı olan bağy, Kur'an-ı Kerim'de haddi aşmak, zulmetmek, saldırmak, taşkınlık yapmak, başkasına zarar vermek, birbirini çekmemek ve istemek anlamlarında kullanılmaktadır. İsyan hareketi, hükümdarı ve onun hakimiyetini hedef almakla birlikte, esasen devlete karşı işlenen suçlar kapsamındadır ve İslam'a göre cezalandırılabilir bir suçtur. İsyanın cezasını belirlemede, âlimler Kur'an'ı esas alarak öncelikli olarak öldürme cezası yerine barışı ve refahı sağlamanın gerektiğini belirtmektedirler (Şafak, 1991, s. 451).

Türk devletlerindeki isyan hareketlerinin temelinde, Orta Asya Türk hakimiyet anlayışı bulunmaktadır ki bunu Büyük Selçuklu Devleti'nde de görmek mümkündür. Bu anlayışa göre, hükümdarlık Allah tarafından, yani "kut" yoluyla hanedan ailesine verilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde, ülke toprakları kut sahibi olan hükümdar ve ailesinin ortak malı sayılmaktaydı (Köymen, 2001, s. 43; Sevim-Merçil, 2014, s. 609-610).

Devlet, hanedanın ortak malı kabul edildiğinden, hanedanın erkek üyelerinin her biri taht üzerinde aynı derecede hakka sahip olmuştur. Bu anlayış, devleti temelinden sarsan birçok isyana da dayanak oluşturmuştur. Nitekim kendisinde sultan olabilme gücünü gören ve yeterli kuvvete sahip olduğuna inanan hanedan üyeleri, fırsat bulduklarında hakimiyeti ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Hanedan içinde bu durum tehlike arz etse de halk için önemli olan, ismen kimin sultan olduğu değil, hanedandan birinin sultan olmasıdır. Halk arasında hanedan üyelerinin hepsinin aynı itibara sahip olması, isyan edenlerin öldürülmesini de zorlaştırmıştır. Bundan cesaret alan birçok hanedan üyesi de

tahtı ele geçirmek için tekrarlayan isyan girişlerinde bulunmuştur. Bu isyanlar neticesinde, isyan halindeki hanedan üyelerinden bazıları esir düşmüş; bunun sonucunda ya öldürülmüş ya da affedilmişlerdir. Bu konuda, Büyük Selçuklu Devleti içerisinde birçok örnek görmekteyiz. Bu örnekleri kronolojik olarak aşağıda inceleyeceğiz.

Bu konuda karşımıza ilk olarak İbrahim Yinal'ın, Sultan Tuğrul'a karşı iki kez girişimde bulunduğu isyanlar çıkmaktadır. Türk devletlerinde gelenek olarak, fethedilen yerler fetih hakkı şeklinde fetheden kişiye bırakılmaktaydı. Selçuklu örneğinde bu durum, 1040 senesindeki Merv Kurultayı'nda karşımıza çıkmaktadır. Dandanakan Savaşı'nın ardından, tüm hanedan üyelerinin toplandığı bu kurultayda, ele geçirilen ve ele geçirilecek olan bölgeler eski Türk devlet ananesi gereğince hanedan erkekleri arasında bölüşülmüştür. Bu paylaşımında İbrahim Yinal, Sultan ile kalmış ve fethettiği yerde hâkim olma hakkı verilmiştir (Ravendi, 1999, s. 102-103; Reşidüddin Fazllullah, 2014, s. 69; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 52; Merçil, 2014, s. 17-18; Sevim&Merçil, 2014, s.34).

İbrahim Yinal, ayrıca Sultan Tuğrul'un batı seferleri konusunda en önemli komutanlarından biriydi. Devletin kurulmasının ardından, İran fetihleri devam etmiş ve 1042 senesinde İbrahim Yinal, Hemedan, Cibal ve Rey gibi şehirleri ele geçirmişti. Ancak Sultan Tuğrul, Merv Kurultayı'nın sonuçlarına aykırı davranarak, başta Rey olmak üzere İbrahim Yinal'ın ele geçirdiği şehirleri onun elinden almış ve Rey'i kendisine başkent yapmıştı (İbnü'l Esir, 1987, c. IX, s.386-388; Münecimbaşı, 2017, s. 57; Merçil, 2014, s. 22; İbnü'l-Cevzi, 2014, s.8; Sevim-Merçil, 2014, s.38). Sultan Tuğrul'un bunu yapmasının nedeni, hiç kuşkusuz hakimiyet anlayışıydı. Öyle ki, önemli bir komutan olan İbrahim Yinal'ı kendi iktidarı için bir tehdit olarak görmekteydi. İbrahim Yinal da bunun üzerine, istemese de isyan etmemek adına şehirleri Sultan Tuğrul'a teslim etmiştir.

Kurultay kararları düşünüldüğünde, ele geçirdiği şehirleri haksız bir şekilde kaybeden İbrahim Yinal, bir süre sonra Sultan Tuğrul'dan kendisi için ikta talebinde bulundu. İbrahim Yinal, kaybettiği bölgeleri geri alabileceği umudu içinde olsa da Sultan, onu Musul ve çevresinin valiliğine tayin etti. Sultan Tuğrul'un İbrahim Yinal'ı kendi hakimiyet bölgesinden uzaklaştırmasının nedeni, onun güçlenmesini ve isyan etmesini engellemek olmalıydı. Bu hususta vezir Ebu Ali'yi suçlayan İbrahim Yinal, gözlerine mil çektirip dudaklarını kestirmiştir. Bu durumu bir isyan olarak gören Sultan Tuğrul, 1050 yılında harekete geçerek İbrahim Yinal'ın üzerine yürümüştür. Mağlup olup geri çekilmek zorunda kalan İbrahim Yinal, esir olmaktan kurtulamamıştır (İbnü'l-Esir, 1989, c. IX, s. 422; Münecimbaşı, 2017, s. 58; Merçil, 2014, s. 30; Köymen, 1976, s. 59). Sultan, ona bir mahkûm gibi değil, hanedan üyesine yakışır şekilde iyi davranmış ve ondan aldığı yerlerin bazılarını ona geri iade etmiştir. Ona, isterse verilen bölgelere dönebileceğini ya da isterse kendisinin yanında kalabileceğini söylemiştir. İbrahim Yinal ise bu seçenekler arasında Sultan'ın yanında kalmayı tercih etmiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 422; Münecimbaşı, 2017, s. 59; Merçil, 2014, s. 30; Köymen, 1976, s. 59). Görüldüğü üzere, Sultan Tuğrul kendisine karşı yürütülen bu isyan karşısında ölüm cezasını uygulamamıştır. Selçuklu hanedanı isyanlar karşısında ilk olarak ölüm cezasını uygulamamıştır. Bu sebeple, aynı kişilerin birden fazla isyan girişiminde bulunduğunu görmekteyiz. Nitekim bahsettiğimiz İbrahim Yinal, bir süre sonra tekrar isyan etmiştir.

Bir süre Sultan'ın yanında kalan İbrahim Yinal, kendisi için tekrar bir ikta talebinde bulunur ve Sultan da ona Musul'un idaresini verir. Sultan Tuğrul'un buradaki amacı, İbrahim Yinal'ın itaatini ölçmek ve bölgedeki Selçuklu hakimiyetini devam ettirmektir. İbrahim Yinal, bir süreliğine Bağdat'a Sultan'ın yanına gittiğinde, Arslan Besasiri ve Musul'un eski hâkimi Kureyş b. Bedran Musul'u ele geçirmiştir. Sultan Tuğrul onların peşinden gitmiş, ancak Besasiri ve Bedran Musul'dan ayrılmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s.484; Köymen, 1976, s. 52; Sevim&Merçil, 2014, s. 43).

Bu sırada, İbrahim Yinal Sultan'ın yanından ayrılarak 1058 yılında Hemedan'a gelir. Burada önemli sayıda Türkmen bulunmaktaydı ve bu grupları yanına çekerek askerî açıdan güçlenmeyi planlıyordu. Onu isyana teşvik eden bazı kesimler de mevcuttu. Hem Fatmiler hem de Arslan Besasiri, saltanatı ele

geçirmesi konusunda onu teşvik etmekteydi. İbrahim Yınal'ın tekrar isyan ettiğini haber alan Sultan Tuğrul, harekete geçerek Hemedan'a yürüdü. Ancak yanında fazla kuvvet bulunmuyordu. İbrahim Yınal'ın yanında ise pek çok Türkmen grubu toplanmıştı (Ravendi 1999, s.106; Hüseyini, 1999, s. 13; İbnü'l-Cevzi, 2014, s.46; İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 484; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s. 72; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 54- 55; Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 48; Mirhand, 2015, s.80-81; Köymen, 1976, s. 52; Sevim&Merçil, 2014, s. 43).

Görüldüğü üzere, hanedan üyelerinin isyan girişimlerinde, bazı kesimler hükümdar tarafından asi ilan edilen kişiyi desteklemişlerdir. Bu duruma Selçuklu tarihinde oldukça sık rastlamaktayız. Her dönemde, devletle arası iyi olmayan veya devletin tabiiyetinden ayrılmak isteyen kesimler, isyanlarda en ön saflarda yer almışlardır.

Türkmenlerin, bu hakimiyet mücadelesinde İbrahim Yınal'ın yanında yer almalarının nedeni, gulam sisteminin uygulanması, Türkmen grupların şehirlerden uzak tutularak sürekli batı bölgelerine gönderilmesi ve devletin soydaşları yerine İran bürokratlarının devlet kademelerine getirilmesiydi. Ayrıca, İbrahim Yınal'ın iki yeğeni Muhammed ve Ahmed, kuvvetleriyle birlikte amcalarına katılmışlardır (Hüseyini, 1999, s. 13-14; Sıbt İbnü'l- Cevzi, 2011, s.64; İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 484-485, 488; Bundari, 2016, s. 12; Sevim-Merçil, 2014 s. 43).

İbrahim Yınal karşısında az bir kuvvetle tutunamayacağını anlayan Sultan Tuğrul, o sırada Horasan hâkimi olan yeğeni Alp Arslan'dan yardım istemiştir. Onun yardım talebi üzerine harekete geçen Alp Arslan, kardeşleri Yakuti ve Kavurd ile amcalarına yardıma gitmişlerdir. 1059 yılında, Rey civarında iki taraf arasında yapılan mücadelede İbrahim Yınal ve yeğenleri Ahmed ile Muhammed, Alp Arslan tarafından esir alınmıştır. İlk isyanının ardından esir edildiğinde Sultan Tuğrul'dan iyi bir muamele gören İbrahim Yınal, bu kez Sultan'ın emri ile yayının kirisiyle boğularak öldürülmüştür. Ayrıca, hakimiyet mücadelesi sırasında kendisine yardım eden kardeşi Ertaş'ın çocukları Ahmed ve Muhammed de öldürülmüştür (Bundari, 2016, s. 13; Ahmed b. Mahmud, 2011, s.54-56; Ravendi, 1999, s. 106; Hüseyini, 1999, s. 14; İbnü'l-Cevzi, 2014, s.48; İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 488-489; Müneccimbaşı, 2017, s.64; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s. 64; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 55; Mirhand, 2015, s.83; Sevim-Merçil, 2014, s. 44).

Sultan'ın hakimiyetine isyan ve ardından esir olma konusunda karşımıza çıkan bir diğer örnek, hanedana adını veren Selçuk Bey'in dört oğlundan biri olan Arslan Yabgu'nun oğlu Resultekin'in isyanıdır. Resultekin, babasının ölümünün ardından kardeşi Kutalmış gibi liderliğin ve saltanatın kendi hakkı olduğunu düşünmekteydi. Bu sebeple, Sultan Tuğrul'un 1058 yılında Arslan Besasiri ve müttetikleri üzerine Musul seferine çıktığı sırada, Resultekin iktidar hırsı ile başlattığı isyanla Hezaresb'in hakimiyetinde olan Basra, Ahvaz, Huzistan eyaletleri ile Şiraz civarını ele geçirir. Bunun haberini alan Sultan Tuğrul, bir miktar kuvvet ile Hezaresb'i onun üzerine göndermiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 481; Müneccimbaşı, 2017, s. 63-64).

Hezaresb, Resultekin ile girdiği mücadelede onu mağlup etmiş ve esir almıştır. Bağışlanması konusunda halifeden medet uman Resultekin, Hezaresb'in aracılığıyla Bağdat'a gitmek istediğini belirtmiştir. İkili arasındaki görüşmenin ardından, Vezir Amidü'l-Mülk'ü huzuruna çağırarak halife, onunla Resultekin'in akıbeti hakkında konuşmuştur. Amidü'l-Mülk, Sultan'ın Resultekin'i isyancı olarak gördüğünü ve ona gösterilen hürmeti hak etmediğini düşündüğünü bildirmiştir. Bu sebeple de halifeye, onun cezalandırılmasının daha doğru olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine halife de onu zincire vurdurmuştur (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 481).

Aslında, halifelik makamına sığınan kimselere dokunulmazdı. Ancak Sultan Tuğrul'un, Resultekin'in cezalandırılması konusundaki ısrarı ile bu gelenek uygulanmamış oldu. Daha önce sığınan kimselerin zincire vurulması gibi bir uygulamanın olmaması sebebiyle halifenin bu durumdan canı sıkıldı (Müneccimbaşı, 2017, s. 64). Ancak, Sultan Tuğrul'un halifelik nezdinde mevki ve itibar sahibi olması

nedeniyle, halife böyle bir uygulamayı kabul ettiğini bildirmiştir. Böylelikle, bir nebze de olsa umduğunu bulan Resultekin, halifenin şefaati ile ölüm cezasından kurtulmuştur (İbnül'l-Esir, 1987, c. IX, s. 481-482; Münecimbaşı, 2017, s. 64; Sevim-Merçil, 2014, s. 43; Köymen, 1976, s. 66).

Tarih yazımında isyan kavramı olumsuz algılsa da aslında bu girişim, isyana kalkışan kişi için meşru bir uygulamadır. Bu sebeple, hakimiyet anlayışı gereği, hanedana mensup her erkek potansiyel sultan adaydır ve gücü olduğu takdirde Sultan olabilmektedir. Resultekin'in isyandaki amacı da devlet anlayışı konusunda önemli bir kavram olarak karşımıza çıkan hakimiyeti ele geçirmektir. Kronolojik olarak ilerlediğimizde karşımıza çıkan bir diğer isyan, Resultekin'in kardeşi Kutalmış'ın isyanıdır. Öncesinde kardeşinin Sultan Tuğrul'a karşı sürdürdüğü mücadelede ona yardım ettiğine dair bir bilginiz yoktur. Kutalmış, muhtemelen kendilerini yeterince güçlü bulmadığı için kardeşine yardım etmemiştir. Kutalmış, kardeşinin isyanından sonra, ikinci kez Sultan'a karşı gelen İbrahim Yınal ile anlaşmıştır. Ancak, İbrahim Yınal'ın Sultan tarafından mağlup edilmesiyle ikili arasındaki anlaşma sonlanmış, mücadelesini daha önce isyan eden kardeşi Resultekin ile sürdürmüştür (1061). Bu isyan sırasında halifenin kızıyla evlenme hazırlıkları içinde olduğu için ilgilenemeyen Sultan Tuğrul, onların üzerine Bağdat şahını Humartekin'i yollamıştır. Humartekin'in başarısız olması üzerine Sultan, bizzat Kutalmış'ın üzerine gitmiştir. Ancak, sağlam surları bulunan Cibal'deki Girdkuh kalesinin muhasarası uzun sürdü. Sultan, halifenin kızıyla evliliği nedeniyle kuşatmayı kaldırarak Bağdat'a gitmek zorunda kalsa da onlarla mücadele etmesi için vezir Amidü'l-Mülk'ü görevlendirdi. Amidü'l-Mülk, Kutalmış ile müzakere etse de sonuç alamadı. Bu sırada Sultan Tuğrul hastalığının ilerlemesi sonucu, 4 Eylül 1063 yılında vefat etmiştir. Amidü'l-Mülk de Sultan tarafından veliaht seçilen Süleyman'ı tahta geçirebilmek için kuşatmayı kaldırmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s.97, 99, 115-116, 121-122).

Sultan'ın ölümü, Kutalmış için önemli bir fırsattı. Bu sebeple harekete geçerek Hemedan ve Rey arasında bulunan Türkmen gruplarını yanına çekip askeri olarak güçlenmiştir. Kardeşi Resultekin de ona destek vermekteydi. Görüldüğü üzere, halifenin şefaatiyle kurtulan Resultekin, bu kez ağabeyi Kutalmış ile iktidar mücadelesinde yer almıştır. Kurduğu büyük ordu ile Rey'i ele geçiren Kutalmış, 1063 yılının Ekim ayında kendi adına hutbe okutarak sultanlığını ilan etmiştir. Ancak, Amidü'l-Mülk, Kutalmış'ın Rey'de bulunmadığı sırada şehre gelerek burayı ele geçirdi ve Kasım 1063'te Alp Arslan'ı Rey'e davet etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s.126; Sevim-Merçil, 2014, s.61).

Alp Arslan, Rey'e doğru harekete geçerken, öncü kuvvetlerini Kutalmış'ın üzerine yollamış ancak bunda başarılı olamamıştır. Bu sırada Kutalmış, Alp Arslan'ın güzergahındaki yolları bataklık haline getirerek onun gücünü kırmak istemiştir. Kutalmış'ın ordusunun bir kanadında kardeşi Resultekin bulunuyordu. Kendisi ve oğulları Süleyman ile Mansur ise merkezde yer alıyordu (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 69). Damgan civarında iki ordu karşı karşıya geldi. Yapılan mücadelede Kutalmış mağlup olur fakat kaçmayı başarır. Resultekin ve büyük oğlu esir edildi. Kutalmış, kaçmayı başarsa da çok geçmeden atından düşerek hayatını kaybeder (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s.128-129; Hüseyini, 1999, s.22; Münecimbaşı, 2017, s.73; İbnü'l Esir, 1987, c. X, s.48-49; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 69; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.76; Bundari, 2016, s. 26; Sevim-Merçil, 2014, s.62).

Alp Arslan, Kutalmış'a isyan sırasında yardım eden kardeşi ve oğlunu öldürmek istediye de, veziri Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesiyle bu kararından vazgeçmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 70; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s. 77). Böylelikle, ikinci kez isyan girişiminin içinde olan ve yeniden esir düşen Resultekin, ölüm cezasından kurtulmuş olur.

Bu bölümde vereceğimiz son örnek ise, Fahrü'l-Mülk Yabgu'nun isyanı ve ardından gelen esirliği olacaktır. Fahrü'l-Mülk, Alp Arslan'ın amcasıydı ve Herat bölgesini idare etmekteydi. Sultan Tuğrul'un ölümünün ardından, diğer hanedan üyeleri gibi o da hakimiyet iddiasıyla isyan başlatmıştı. Onun isyan nedeni, hanedanın en yaşlı üyesi olarak saltanatın kendisine ait olması gerektiğini düşünmesiydi (Köymen, 2001, s. 80).

Alp Arslan, onun isyan haberini alınca üzerine yürüyerek idare ettiği Herat şehrini kuşatır. Yapılan mücadele sırasında Fahrü'l-Mülk esir alınır. Alp Arslan, hanedanın en büyüğü olması sebebiyle ona iyi davranmış ve ihsanda bulunmuştur. Öyle ki, daha önce idare ettiği bölgeleri ona geri vermiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 47; Köymen, 2001, s. 81).

Verdiğimiz bu örneklerin dışında, Alp Arslan'ın ağabeyi Kirman Hâkimi Kavurd'un (Bkz. Kazvini, 2018, s. 348), Alp Arslan'ın oğlu Tutuş'un (Bkz. Mirhand, 2015, s. 158), Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in (Kazvini, 2018, s. 348) ve Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun'un mevcut iktidara yönelik benzer isyanları söz konusudur. İsyân girişiminde bulunan hanedan üyelerinden Tutuş ve Arslan Argun'un esirliği söz konusu olmamış, mücadeleler esnasında hayatlarını kaybetmişlerdir. Defalarca isyan girişiminde bulunan Kavurd ile Tekiş ise bu mücadeleler sırasında esir düşmüş ve bu süreçte hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu isimlerin isyanları hakkında bu yazımızda detaylı bilgiye yer vermemiş bulunuyoruz. Bunun nedeni, verdiğimiz örneklerle büyük oranda benzerlik göstermeleri ve aralarında önemli bir fark bulunmamasıdır. Bu sebeple, bu kişilerin isyanlarının var olduğunu ve sonuçlarının ne olduğunu belirtmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

3. Hükümdar ve Hanedan Üyelerinin Düşman ile Mücadeleleri Üzerinden Esirliğin İncelenmesi

İki veya daha fazla devlet arasında yapılan mücadeleler şeklinde tanımladığımız savaşın, ortaya çıkmasının birçok sebebi vardır. İslam geleneği ve hukukunda da İslam dünyasının ve Müslümanların güvenliğini tehdit eden unsurlara karşı ve İslam'ın yayılmasını engellemeye çalışan güçlerle mücadele etmek savaşların en genel sebebidir. İslam dünyasında savaş tabirinin yerine daha çok cihâd terimi kullanılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti de bir Türk-İslam devleti ve kendisini İslam'ın koruyucusu şeklinde tanımlayan bir devlet olması itibarıyla bahsettiğimiz sebeplerle birçok savaş içinde yer almışlardır. Bir diğer savaş sebebi ise, devlete veya hükümdarın iktidarına karşı hanedan üyeleri veya emirlerce girişilen isyanlar ve tabii devletlerin metbuya karşı isyanıdır. Bu hususu Büyük Selçuklu Devleti'nde savaşlar neticesinde karşı tarafa esir olan hanedan üyeleri bağlamında inceleyeceğiz. Bu konuda tespit edebildiğimiz ilk örnek, Sultan Melikşah'ın amcası Osman'ın Gaznelilerle mücadelesinde esir olmasıdır.

Sultan Alp Arslan'ın ölümünün ardından çıkan birtakım iktidar mücadeleleri nedeniyle, tabii devletler olan Karahanlılar ve Gazneliler bu durumu fırsata çevirerek Selçuklu topraklarına saldırmışlardır. Gazneliler, 1073 yılının ocak ayında Melikşah'ın amcası ve o sırada Toharistan hakimi olan Emirü'l-Ümera Osman b. Çağrı'nın merkezi Cigilkent'e saldırmışlardır. Gazneliler karşısında başarılı olamayan Osman, esir düşerek Gazne'ye götürülmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 81-82). Ancak Melikşah'ın ülkede hakimiyetini sağlaması ve topraklarına saldıran Karahanlıları cezalandırması üzerine, durumdan çekinen Gazneli Hükümdarı Zahirüddeve İbrahim b. Mesud, esir aldığı Osman'ı serbest bırakmıştır. Osman'ın esirlik hayatı bir yıldan az sürmüş olup, bu süre zarfındaki durumu hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Tuğrul Bey'in Buğra Han'ın yanında esir oluşunu bu bölüme dahil etmediğimizi göz önüne alırsak, Osman düşmanının eline esir düşen ilk hanedan üyesidir.

Bu konuda bilgi sahibi olduğumuz en iyi örnek, kuşkusuz Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir edilmesi hadisesidir. Bu bölümde, öncelikle Sencer'i esarete götüren sebeplere değineceğiz. Ardından da esirlik hayatı hakkında bilgiler vereceğiz.

1041 tarihinde meydana gelen Katvan Savaşı'nın ardından, Karlukların baskısıyla Maverâünnehir'den sürülen Oğuz grupları, Selçuklu topraklarında ikamet etmek zorunda kalmışlardı. Türkmenlerden olan bu Oğuz gruplarının ikametleri ve otlakları Belh'e bağlı Huttelan'da bulunmaktaydı. Her yıl Sultan'ın mutfağına 24.000 koyun ödeme yükümlülüğü olan vergileri vardı (Ravendi, 1999, s.173; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.121; Mirhand, 2015, s.189; Özkuzugüdenli, 2014, s.239; Kazvini, 2018, s.361). Bu vergi, her yıl hansaların gönderdiği bir vergi memuru tarafından tahsil edilmekteydi. Ancak bu tahsildar,

vergi konusunda sürekli anlaşmazlık çıkararak onlarla uzun pazarlıklara girmektedir. İşleri zorlaştırmasının nedeni, bu gruplar arasında bulunan varlıklı ve büyük emirlerden rüşvet almayı ümit etmesiydi (Ravendi, 1999, s.173; Mirhand, 2015, s.189; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.122; Kazvini, 2018, s.361).

Tahsildarın vergi toplamadaki sert tutumu ve rüşvet umuduna karşı Oğuz beyleri buna tahammül etmeyerek onu gizlice öldürdüler. Belh Valisi Emir Kumac'ın gelmesiyle hansalar hadiseyi ona iletti. Durumu sultana anlatmaya uygun bulan Kumac, Oğuzların asi olduğunu ve cezalandırılmaları gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, onları cezalandırmak adına şihneliği kendisine istemiştir. Sultanın bu talebi kabul etmesi üzerine Kumac, öldürülen tahsildarın diyeti için onlara bir şihne gönderir. Ancak Oğuzlar bu duruma karşı çıkararak başkasının hükmü altına girmeyeceklerini bildirip, şihneyi geri gönderdiler. Bu tutum üzerine Emir Kumac ve oğlu Alaeddin Ebu Bekr bir ordu toplayarak Oğuzlar üzerine yürüdü. İki taraf arasında yapılan mücadelede, Kumac ve oğlu Oğuzlarca öldürülmüştür. Hadisenin haberi başkent Merv'e ulaştığında, sultanın emirleri bunun kabul edilemez bir durum olduğunu, göz yumulması halinde daha büyük sorunlara yol açacağını belirterek, Oğuzlar üzerine harekete geçilmesi gerektiğini ısrarla sultana iletilmişlerdir. Oğuzlar ise, sultanın hadiseyi ıslah etmesi ve üzerlerine geleceği korkusuyla, sultana itaatlerini ve özürlerini iletilmişlerdir (Ravendi, 1999, s.174; Mirhand, 2015, s.189; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.122; Özkuzugüdenli, 2014, s.239; Kazvini, 2018, s.361).

Bu durum, aslında Oğuzların bir plan dahilinde mevcut idareyi yıkmaya yönelik bir harekette bulunmadıklarını göstermektedir. Oğuzların sultandan çekinmesi ve ondan özür dilemesi, olayın bir benzerinin bir asır önce devleti kurmuş olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin başına da geldiğini hatırlatmaktadır. İki hadise arasındaki en büyük fark, devletin kuruluşunda mücadele eden tarafların Selçuklular ve Gazneliler olması iken, bu defa mücadelenin soydaşlar arasında yaşanmasıdır. Sultan, onların bu teklifini kabul etmeye razı olmasına rağmen, emirleri Oğuzların cezasız kalmasına izin vermediği için onu ısrarla Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemeye zorlamışlardır. Sonraki olaylar, bu kararın sonuçlarını doğrulamıştır. Olaylar daha da karmaşıklaşarak çözülemez bir hale gelmiş ve elli yıl gibi kısa bir sürede geniş bir coğrafyaya yayılarak imparatorluk haline gelen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir. Savaş kaçınılmazdı ve Oğuzlar, Sultan'ın merhametinden ümidi kestikleri için ailelerini ve mallarını korumak amacıyla büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Öyle ki, Sultan'ın ordusundaki rehabet ve Oğuzların büyük mücadelesi sonucunda Sultan Sencer mağlup olarak kaçmak zorunda kalır. Oğuzlar ise onu takip ederek yakaladılar ve esir ederler (Ravendi, 1999, s.175; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.122; Mirhand, 2015, s.191-192; Özkuzugüdenli, 2014, s.240; Kazvini, 2018, s.361).

Sultan Sencer'in, ilk yakalandığında içinde bulunduğu ciddi durumun farkında olmaması muhtemeldi. Bunun nedeni, esir düştüğü topluluğun kendisiyle soydaş olmasıydı. Oğuzlar da en azından başlangıçta bir hükümdara yakışan şekilde ona saygı göstermeye devam etmiş, onun efendileri olduğunu ve kendilerinin onun itaatkâr kulları olduklarını belirtmişlerdi (Bundari, 2016, s.251; Ahmed b. Mahmud, 2011, s.233; Kazvini, 2018, s.361; Cüzcani, 2015, s.96). Ancak, bu durumun aslında bir siyaset oyunundan ibaret olduğu, sonraki gelişmelerle açıkça ortaya çıkacaktı. Nitekim sürdürdükleri bu siyaset oyunu yalnızca iki-üç ayla sınırlıydı.

Sultan'ı yaya olarak karşılayan ve önünde yer öperek itaatlerini gösteren Oğuz beyleri, onu tahta oturtular. Ardından, Oğuzlar esir Sultan ile başkent Merv'e geldiklerinde, Oğuz beylerinden Bahtiyar, Sultan'dan Merv'i kendisine ikta olarak vermesini ister. Sultan Sencer ise bunu kesin bir şekilde reddederek Merv'in payitaht olduğunu ve sultanın şahsi malı olup kimseye ikta olarak verilemeyeceğini belirtir. Oğuzların sürdürdüğü siyaset oyununun sona erdiğini gösteren olay da bu olur. Zira Sencer'in verdiği bu cevaba, Oğuz beyleri alaycı bir kahkaha ile karşılık vererek aslında bir oyun içinde olduklarını açığa çıkartmışlardır. Düştüğü durumun farkına varan Sultan Sencer, tahtından inerek Merv'de bir hankâha kapanmıştır (İbnü'l Esir, 1987, c. XI, s.155).

Esirlik hayatı boyunca sıkı şekilde korunan Sultan Sencer'e, Oğuz beyleri her hafta değişmek suretiyle kendi aralarından muhafızlar görevlendirmekteydi. Cüveyni, onun kaçmaya teşebbüs etmesi nedeniyle özel olarak yapılmış demir bir kafese konulduğundan bahsetmektedir (Cüveyni, 2013, s.261). Buradan hareketle, bu kadar sıkı korunmasının nedeni de bu olmalıdır. Gündüzleri onu tahta çıkararak Oğuzlar, geceleri ise tahttan indirerek demir kafese koymaktaydılar. Sultan Sencer'in özgürlüğüne kavuşana kadar ağır bir muamele görmesi, açlık çekmesi ve diğer ihtiyaçlarını karşılayamaması muhtemel görünmektedir.

Üstelik esirlik hayatının bir yılının ardından Sultan Sencer'in demir kafeste daha uzun süre tutulduğu bilinmektedir. Bosworth'un Sıbt İbnü'l-Cevzi'den naklettiği bilgiye göre, Sencer'in adı Bağdat halkı arasında sefillik ve aşağılanma ile anılmaktaydı (Bosworth, 1968, s.154). Bu bilgi, bahsettiğimiz durumun doğruluğunu ortaya koymaktadır. Yine Avfi'nin *Lubabü'l-elbab* eserinde, büyük bir kimseden işittiğini belirterek verdiği bilgiye göre; Sultan Sencer, Oğuzlar arasında esir iken bir gece namaz kılarak duasında dünyevi üç dilekte bulunmuştur: "Birincisi, ölü ya da diri beni bu grubun elinden kurtar, çünkü bu bana çok zor geliyor. İkincisi, beni Merv'e ulaştır. Eğer ölürsem, bedenim Merv devlehanesinde kalsın. Üçüncü dileğim ise, biraderimin oğlu Süleymanşah ki, daima benim bu halimi temenni ederdi, ona padişahlığı nasip etme." Kaynağa göre, onun bu üç dileği de gerçekleşmiştir ve ileri yaşananlar bunun göstergesi olacaktır (Avfi, 1903, s.40).

Bu bilgi, Sultan Sencer'in düştüğü durumun farkına vardığını ve esirlik hayatının ne kadar zorlu şartlar altında geçtiğini ortaya koymaktadır. Oğuzların, Sencer'i şeklen de olsa gündüzleri tahta oturtmaları ve gittikleri her yere onu da yanlarında götürmeleri, onların Sultan Sencer adına hüküm sürdüklerini gösterse de ne İran halkı ne Selçuklu komutanları ne de Harezmsahlar gibi tabii devletler bu durumu kabullenmiştir. Öyle ki, Sultan Sencer'in esirlik hayatı boyunca, birkaç defa âlimler için şefaatte bulunması dışında hiçbir padişahlık gücünü kullanamamıştır (Köymen, 2017, s.415-416).

Esirlik hayatı boyunca kötü şartlar altında bulunan Sultan Sencer'i, emirler Oğuzların elinden kurtarmak için bir girişimde bulunmamış ya da en azından kaynaklarda böyle bir bilgi yer almamıştır. Emirler, Sultan Sencer'in yerine Süleymanşah ve Mahmud Han'ı tahta geçirmişlerdi. Mehmet Altay Köymen'e göre, Müeyyed Ayaba, önce Süleymanşah'ın Oğuzlar karşısında etkisiz olduğunu görmüş, ardından Mahmud Han'ın Harezmsah Atsız ile ittifak kurmasıyla Horasan bölgesinin Harezmsahların eline geçeceği korkusuyla Sultan Sencer'i kurtarma girişiminde bulunmuş ve onu esirlikten kurtarmıştır (Köymen, 2017, s.457).

Ancak kaynaklar, Sencer'in Oğuzların elinden kurtulması konusunda bir ittifak oluşturmamaktadır. Bu sebeple elimizdeki kaynaklar ışığında verilen bilgileri tek tek incelemekte yarar vardır. Bu konuda, olayın yaşandığı döneme çağdaş sayılabilecek Ravendi, Müeyyed Ayaba ve bazı emirlerin sultanın yanına geldiklerini, fakat yanlarında Tuti ve Korkud Bey olmadan sultan ile görüşemediklerini belirtmiştir. Ardından, Müeyyed Ayaba'nın sultanı korumakla görevli Oğuzlardan bir grubu, bir miktar para vereceği vaadiyle kandırdığını ve sultanın nöbetini devraldıkları bir gün ava çıktıkları sırada sultanı daha önce hazırladıkları bir gemi ile kaçırdığını nakletmiştir. Sultanın geri dönmemesi üzerine harekete geçen Oğuzlar, sultanın nehri geçmiş olduğunu görünce geri dönmüşlerdir. Sultanı kurtaran Müeyyed Ayaba, onu nehrin karşısına geçirerek Tirmiz Kalesi'ne götürmüştür (Ravendi, 1999, s.179).

Ravendi'nin verdiği bu bilgiye göre, Sultan'ı Müeyyed Ayaba'nın kurtardığı açıktır. Fakat Hüseyini ve Ahmed b. Mahmud, bu konuda farklı bir bilgi vermiş, Sultan'ın bir şekilde Oğuzlar'ın elinden kendi başına kurtulduğunu belirtmişlerdir. Ardından da Sultan Tirmiz'e geldiğinde, burada Emir İmameddin Ahmed b. Alaeddin Ebubekr b. Kamac'ın onu karşıladığını ve daha sonra Müeyyed Ayaba'nın buraya gelerek Sultan'ın hizmetine girdiğini zikretmişlerdir (Hüseyini, 1999, s. 86-87; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 233-234). İbnü'l-Esir ise Sultan Sencer'in maiyetinde bulunan çok sayıda emirle birlikte Ekim-Kasım 1156'da Oğuzlar'ın elinden kaçıp Tirmiz Kalesi'ne geldiğini belirtmektedir (İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.119-180).

Bir başka tarihçi, Ata Melik Cüveyni ise Emir İmadeddin Ahmed b. Ebu Bekr Kamac'ın, 1000 atlı göndererek Sultan Sencer'i avlandığı sırada Oğuzlardan kurtarıp Tirmiz'e getirttiğini bildirmektedir (Cüveyni, 2013, s. 262). Olayla ilgili kaynaklardaki bilgileri karşılaştırdığımızda net bir bilgi elde edememiş olsak da Ravendi'nin olaya daha yakın bir dönemde yaşamış olması, verdiği bilgilerin kaynaklık değerinin diğerlerine nazaran daha yüksek olduğunu düşündürmektedir. Ekim-Kasım 1156'da kurtulan Sultan Sencer, Merv'deki tahtına dönmüştü. Daha Tirmiz'de iken, tabi ve tabi olmayan devlet liderlerine kurtulduğunu ve tekrar Büyük Selçuklu tahtına oturduğunu bildirmiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 234; Köymen, 2017, s. 461).

4. Savaş ve Kadın Konusu Üzerinden Esaretin İncelenmesi

Tarih boyunca savaşlar genellikle erkeklerle özdeşleştirilmiş olsa da kadınlar savaşın dışında kalmamış, aksine onun en derin etkilerini yaşamışlardır. Kadınlar, sevdiklerinin dönüşünü beklerken evde kalmış, genellikle ev içi sorumlulukları üstlenmiş ve eşlerine duygusal destek sağlamışlardır. Ancak, savaşta muharip unsur olarak bulunmayan kadınlar ve savaşla ilişkisi olmayan kadınlar, savaşların içerisine dahil olmak zorunda kalmıştır. Kadınlar, savaşlarda muharip unsur olmasalar da bazı hükümdarların eşlerini yanlarında sefere götürdükleri bilinmektedir.

Selçuklularda, hükümdarların seferlere eşlerini götürüp götürmediklerine dair kesin bir geleneğin varlığı hakkında bilgiye sahip olmasak da bu duruma dair örnekler bulunmaktadır. Bu konuda en dikkat çekici örnek, hiç kuşkusuz Sultan Sencer'in eşi Türkan Hatun'dur. Kendisi, Sultan ile hem 1130 yılındaki Maverünnehir seferinde (Hüseyni, 1999, s. 64) hem de 1141'de Katvan Savaşı'nda bulunmuş ve bu savaşta esirler arasında yer almıştır. Bu durum, aşağıda daha detaylı olarak ele alınacaktır. Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde esaretine tanık olduğumuz ilk kadın, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'dur. Selçuklu Sultanı Tuğrul'un, 1055 yılında Bağdat'a gelerek Abbasi hilafetini Büveyhilerin hakimiyetinden kurtarmasının ardından, iki taraf arasında bir evlilik ilişkisinin kurulmasına karar verilmişti. Bu evlilik, halifenin oğlu Zahirüddin Ebu'l Abbas Muhammed ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun arasında olacaktır. Ancak Zahirüddin'in ani ölümü durumları değiştirmiş ve Hatice Hatun, halife el-Kaim Biemrillah ile evlendirilmiştir (İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 21, 27).

Muhteşem bir düğünle evlenen Hatice Hatun için her şey yolunda giderken, Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı nedeniyle Bağdat'tan ayrılması, olayların seyrini değiştirir. Fatımi taraftarı olan Arslan Besasiri, 1055 yılında Sultan Tuğrul'un Bağdat'a gelerek şehri kurtarmasının ardından buradan kaçmıştır. Ancak, İbrahim Yınal'ın isyanı onun için bir fırsat olmuş ve Sultan'ın Bağdat'tan ayrılmasıyla şehri işgal etmiştir. Şehrin büyük camilerinden el-Mansur Camii'nde Fatımi halifesi el-Mustansır Billah adına hutbe okutulmuştur. (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 485; İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 37; İbnü'l-Adim, 1982, s. 3) Ardından, hilafet sarayını ele geçiren Besasiri, halifeyi ve haremینی esir alır. Bu olayın bizi ilgilendiren kısmı da buradadır, çünkü haremden esir alınanlar arasında halife ile yeni evlenmiş olan Selçuklu hanedan üyesi Hatice Arslan Hatun da vardı. Onun esaret hayatı kısa sürmekle birlikte, bu konuda pek detaylı bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz tek şey, kötü bir muamele görmediği ve kendisine özen gösterildiğidir. Öyle ki, isyanın önemli simalarından Kureyş b. Bedran, onu Abdullah b. Cerede'ye teslim ederek iyi hizmet edilmesini istemiştir. Ancak, Bağdat'ta kalması sakıncalı görüldüğü için Hatice Arslan Hatun, Bağdat yakınlarındaki Tekrit Kalesi'ne götürülmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, s. 487; İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 40; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s. 56, 61).

Bu sırada, İbrahim Yınal'ın isyanını bastırıp onu öldüren Sultan Tuğrul, Bağdat'taki durumu öğrenince yeğeni Hatice Arslan Hatun'u elinde tutan Kureyş b. Bedran'a bir mektup göndererek, yeğenin ve halifenin serbest bırakılmasını ve özellikle Hatice Arslan Hatun'un yol güvenliği sağlanarak kendisine teslim edilmesini istemiştir. Kureyş b. Bedran da İbrahim Yınal'ın akıbeti sebebiyle Sultan'dan çekinerek hem halifeyi serbest bırakmış hem de yol güvenliğini sağlamak kaydıyla Hatice Hatun'u Sultan Tuğrul'a teslim edeceğini bildirmiştir. Kaynaklarda, Besasiri'nin Hatice Hatun'a yol masrafları için üç bin altın gönderdiği, Hatice Hatun'un ise bu parayı "Bir günlük masrafımı karşılar." diyerek geri gönderdiği

kaydedilmektedir. Ardından, Sultan ve Besasiri'nin talimatlarıyla harekete geçen Kureyş, bir gelin alayını andıran bir tertibat hazırladı. Hatice Hatun için güzel kumaşlardan yapılmış prenslik başörtüsü, halis ipek kumaşlar, giysiler ve altınlar yolculuk için hazırlanmıştır (İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 48-52; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011, s. 65). Bunun üzerine Sultan Tuğrul, Furek adıyla tanınan İmam Ahmed b. Muhammed b. Eyyub'u, Kureyş b. Bedran'ın yanına göndererek, halifeye yaptığı yardımdan ve yeğeni Hatice Arslan Hatun'u korumasından dolayı teşekkür etmiştir. Ayrıca, Furek'i sadece teşekkür etmek için değil, halifeye hizmet etmesi ve yeğeni Hatice Arslan Hatun'u yanına getirmesi için gönderdiğini de bildirmiştir (İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s. 489-490; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2014, s. 40). Bu olayla da görmekteyiz ki, kadınlar savaşan taraf olmasalar da savaşlardan etkilenen ve hatta esir düşen kimseler olmuşlardır. Bu durum sadece Hatice Arslan Hatun ile sınırlı kalmamış, o yalnızca Büyük Selçuklu Devleti bünyesindeki bu tür olayların ilk örneği olmuştur. Bu konuda kronolojik bir sıra izleyerek başka örnekler vermeye devam edeceğiz.

İncelediğimiz konuya dair kaynaklarda karşımıza çıkan bir diğer örnek, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un, Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk tarafından esir edilip öldürülmesi olayıdır. Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemlerini yaşadığı Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, oğulları Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında bitmek bilmeyen taht kavgaları yaşanmıştır. Sultan Melikşah vefat ettiğinde, Muhammed Tapar onun yanında bulunuyordu, en küçük kardeşi Mahmud ve annesi Türkan Hatun ise Isfahan'daydı. Berkyaruk'un Isfahan'ı muhasara edip saltanatı ele geçirmesi üzerine, Muhammed Tapar, annesiyle birlikte Sultan Berkyaruk'un karargahına gelmiştir. Ona itaatini bildirmesinin ardından, Sultan Berkyaruk Muhammed Tapar'a Gence ve çevresini ikta olarak vermiş, Emir Kutluğtekin'i de atabeg tayin etmiştir. Ancak Muhammed Tapar güçlenince, Atabeg Kutluğtekin'i öldürerek Erran eyaletini ve bağlı yerleri istilâ etmiştir. Bu sırada, Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk, Melik Muhammed'in yanına gelerek onu saltanatı ele geçirmesi konusunda teşvik etti. Bunun üzerine harekete geçen Melik Muhammed, Sultan Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi iptal ederek, kendisi için hutbe okutmuş ve Müeyyidülmülk'ü vezir olarak atamıştır. Ardından, 1099 yılında Rey üzerine yürüyen Muhammed Tapar, şehre vardığında Sultan Berkyaruk orada değildir. Ancak annesi Zübeyde Hatun, oğluyla birlikte şehirden ayrılmamış ve geride kalmıştır. Onu yakalayan Müeyyidülmülk, komutanlarının ısrarlarına rağmen, aldığı beş bin dinarlık senede rağmen onu boğdurarak öldürmüştür. Kaynaklar, Zübeyde Hatun'un askerler tarafından sevilmediğini ve bu nedenle askerlerin oğlu Berkyaruk'un yanından ayrıldıklarını belirtmektedir. Görüldüğü üzere, taht mücadelelerinde aktif olarak yer almayan bir kadın hanedan üyesi esir alınarak öldürülmüştür (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 237-238).

Yazımızın girişinde belirttiğimiz üzere, İslam hukuku esirlerin öldürülmesini yasaklamıştır. Ancak Müeyyidülmülk, hırsının kurbanı olarak ve fidye almış olmasına rağmen Zübeyde Hatun'u öldürmüştür. Fakat Sultan Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ü yakaladığında, annesinden aldığı beş bin dinar fidye ücretiyle ilgili belgeyi gördüğünde onu da idam ettirmiştir. Bu olayın üzerinden kısa bir süre geçmesinin ardından benzeri bir olay daha yaşanmıştır. Bu kez esir alınan kişi Melik Muhammed Tapar ve Sencer'in annesidir. 1100 yılında Muhammed Tapar ile yaptığı mücadeleyi kaybeden Sultan Berkyaruk, Rey'e doğru ilerleyerek kendi saltanatını kabul eden kimseleri etrafında toplamıştır. Bu kişilerden biri de o sırada Damgan'da bulunan Emir-i Dad Habeşi b. Altuntak'tı. Ancak, Melik Sencer, Belh askerleri ile Emir-i Dad'ın üzerine gitmekteydi. Bunun üzerine Emir-i Dad, Sultan Berkyaruk'tan yardım talep ederek kendi yanına gelmesini istemiştir. Sultan Berkyaruk ile Melik Sencer arasında Horasan'ın Nuşecan bölgesinde yapılan mücadelede, Berkyaruk üstün gelmiş ve Sencer'in annesini esir almıştır. Bu olay, Melik Sencer'in savaşta annesini de yanında bulundurduğunu göstermektedir. Bu uygulamanın bir gelenek olup olmadığı ya da kural dahilinde uygulanıp uygulanmadığı konusunda net bir bilgiye sahip olmasak da dönem dönem bu tür örneklerle karşılaşmaktayız.

Melik Sencer, Sultan Berkyaruk'un annesinin öldürülmesi olayı göz önüne alındığında, kendi annesinin de kisas olarak öldürüleceğini düşünmüştür. Ancak Berkyaruk, Sencer'e annesini elinde tuttuğu esirleri

serbest bırakması karşılığında teslim edeceğini, annesinin Zübeyde Hatun'a denk olmadığı için onu öldürmeyeceğini söylemiştir. Böylece yapılan esir değişimi ile Melik Sencer annesini kurtarmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, c. X, s. 245). Bu hadise, esirlere uygulanan hükümlerden karşılıklı esir değişimi açısından da önemli bir örnektir. Kadın hanedan üyelerinin esareti hususunda son örneğimiz, Sultan Sencer'in eşi Türkan Hatun'dur. Bilindiği üzere, 1141 yılında vuku bulan Katvan Savaşı, Büyük Selçuklu Devleti açısından kötü bir dönüm noktası olmuştur. İlk defa 1116 yılında İslam dünyası ile tanışan Karahıtaylar'ın, 1116 ve 1128'de Maverâünnehir'e yönelik saldırıları Karahanlı Hükümdarı Arslan Han tarafından geri püskürtülmüştür. (İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s. 82; Özkuzugüdenli, 2014, s. 214; Köymen, 2017, s. 323-324). Sultan Sencer de tabiiyeti altında bulunan Karahanlıların, Karahıtaylar ile yaptığı bu savaşla yakından ilgilenmiş ve divanından çıkıp halifeye gönderilen bir belge ile savaş hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Ancak 1130 yılında, Balasagun Hanı'nın, Karahıtay hükümdarı Gürhan'dan Karluk ve Kanglılar arasındaki mücadele sebebiyle yardım istemesi ve Gürhan'ın Balasagun'u ele geçirerek burayı Karahıtay Devleti'nin başkenti ilan etmesiyle Maverâünnehir'de karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Batı Karahanlılarında da durum aynıydı. Semerkand Hanı Mahmud b. Arslan Han ile Karluklar arasında anlaşmazlık bulunuyordu. İşte bu anlaşmazlık, Karlukların yardım isteği üzerine onların yanında yer alan Karahıtaylar ile Semerkand Hanı'nın metbu olarak tanıdığı Sultan Sencer'i karşı karşıya getirmiştir. Metbuunun tabiiine olan sorumluluğu sebebiyle harekete geçen Sultan Sencer, Gürhan ile mücadele etmek üzere Maverâünnehir'e doğru yol aldı.

İki taraf Eylül 1141'de Semerkand yakınlarındaki Katvan'da karşılaştılar. Sultan Sencer, ordusunun merkezinde, Emir Kumac sağ kanatta, Sicistan Hâkimi Tacüddin Ebu'l Fazl ise ordunun sol kanadında bulunarak birlikleri komuta etmekteydi. Selçuklu ordusunun sayısı yüz bin civarındayken, Karahıtay ordusunun sayısı hakkında tarihçiler arasında tam bir fikir birliği yoktur. Ancak kaynaklardaki tek ortak nokta, Karahıtay ordusunun Selçuklu ordusundan daha büyük olduğudur (İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s. 81; Hüseyini, 1999, s. 65; Köymen, 2017, s. 325-331). İki taraf arasında şiddetle süren savaş sırasında Karahıtay ordusu, Selçuklu birliklerini çembere almak üzereyken Sultan Sencer, ordusunu Dergam Vadisi'ne çekmiştir. Ancak savaş Sultan Sencer'in aleyhine dönmekteydi ve onun önünden kaçan Karluklar, ona karşı büyük bir azimle savaşmaktaydı. Bunun üzerine Dergam Vadisi'nden çıkmak isteyen Sultan Sencer, son bir hamle ile Karahıtay ordusunu geçerek savaş alanından çıkmayı başardı. Onun savaş alanından çekilmesiyle tamamen dağılan ordusunun birçok askeri öldürüldü, geri kalanlar ise esir düşmüştür. Esir düşenler arasında, Sultan Sencer'in önemli komutanlarından Emir Kumac, Ebu'l Fazl ve eşi Türkan Hatun da bulunmaktaydı (Bundari, 2016, s.247; İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.84; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s.118; Mirhand, 2015, s.185; Hüseyini, 1999, s.66; Özkuzugüdenli, 2014, s.221).

Savaş meydanından son bir hamle ile çıkan Sultan Sencer ise ilk olarak Tirmiz'e, oradan da Belh'e geçmiştir. Ordusu dağılmış, komutanları ve eşi ise esir düşmüştü. Eşi Türkan Hatun'u bir yıl boyunca esir kaldıktan sonra beş yüz bin dinar, Emir Kumac'ı ise yüz bin dinar fidye ödeyerek kurtarabilmiştir. Sistan Meliki Ebu'l Fazl ise savaş sırasındaki kahramanlığı sayesinde bedelsiz bir şekilde hürriyetine kavuşmuştur (Ravendi, 1999, s. 170; Bundari, 2016, s. 249; Reşidüddin Fazlullah, 2014, s. 119; Hüseyini, 1999, s. 66; Mirhand, 2015, s. 186; İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s. 84; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 205).

Anlaşıldığı üzere, Türkan Hatun'un esareten kurtarılması, ancak Selçuklular ile Karahıtaylar arasında yapılan sulh ile mümkün olmuştur. Bir yıl kadar esaret hayatı yaşayan Türkan Hatun'un bu dönemi hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkan Hatun yalnızca Katvan Savaşı'nda değil, daha önce 1130 yılındaki Maverâünnehir seferine de katılmıştır (Hüseyini, 1999, s. 64). Bazı kaynaklar, Türkan Hatun dışında Selçuklu tarafından dört bin kadının daha esir düştüğünü kaydetmiştir. Ancak burada dikkat çekici olan, öldürülenlerde olduğu gibi esir alınanlar arasında da sivillerin büyük bir çoğunluğu oluşturmasıdır (Özgüdenli, 1994, s. 72-73).

5. Sarayda Rehin Bulundurma Geleneği Üzerinden Esirliğin İncelenmesi

Esirlik kavramının savaş halleri dışında uygulandığı bazı durumlar da söz konusudur. Bu durumu açıklayan kavram ise rehineciliktir. Sarayda rehine bulundurma uygulaması, Orta Çağ dünyasında hakimiyet anlayışı içerisinde yer bulmaktadır. Bu uygulama, metbu-tabii ilişkisi bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Dönemin hakimiyet anlayışı gereği, tabii hükümdarların, metbu olarak tanıdıkları hükümdarın sarayına oğullarından veya kardeşlerinden birini rehine olarak göndermesi, aslında eski devirlerden beri uygulanan bir gelenektir. Öyle ki tabiinin metbu adına para bastırması, vergi vermesi veya hutbe okutması nasıl bir tabiiilik şartı ise rehine vermek de bu şartlar arasındadır (Köymen, 2001, s. 130). Tüm bunlar göz önüne alındığında, bu esirleri "sarayın kıymetli esirleri" olarak tanımlamak mümkündür.

Rehin sistemi, daha çok hanedanlar arası ilişkilerde iki taraf arasında barışı sağlamak, tabiiye yapılacak saldırıyı engellemek ve metbunun itaatini güvence altına almak gibi amaçlarla uygulanan bir siyasi politika olarak düşünülmelidir. Gönderilen rehinelere genellikle hükümdarın oğlu veya kardeşi olmaktadır. Yönetimi güçlendirmek amacıyla uygulanan bu sistemde, rehine gönderen taraf teslimiyeti, kabul eden taraf ise gücü temsil etmekteydi. Bu geleneğin uygulanması ve gerekçeleri konusunda Nizamülmülk, *Siyasetname* adlı eserinde bu duruma bir bölüm ayırmıştır. "*Arap, Kürt, Deylemli, Rum emirlerine ve itaat altına girmeleri hususunda yeni anlaşma yapanlara, herkesin bir oğlunu veya kardeşini dergâhta ikamet ettirmeleri söylenmelidir. Öyle ki bunlar, 1000 olmazlarsa, hiçbir zaman 500 kişiden az olmasınlar. Bir yıl geçince, onların yerine başkasını göndersinler ve bunlar geri gitsinler. Yerine gönderilen, oraya varmadıkça, eski rehinelere geri gitmesinler ki, hiç kimse padişaha isyan edemesin.*" (Nizamü'l-mülk, 2016, s. 87).

Nizamülmülk, bu konuyu daha çok devletin güvenliği açısından ele almaktadır. Alıntıdan hareketle, rehin alma uygulamasının gerekçesi, hükümdarın isyanlara karşı önlem almak ve sarayın iş gücünden mahrum kalmasını engellemektir. *Siyasetname*'deki bu bölümde rehinelere isimleri verilmemiş olsa da, rehin gönderen tabii hanedanların kimler olduğu, rehineliğin esasları ve uygulanış biçimi hakkında bilgi edinmemiz açısından oldukça yararlıdır. Bahsettiğimiz bu uygulama, eski devirlerde olduğu gibi, aynı geleneği Büyük Selçuklu Devleti döneminde de görmekteyiz. Bu konuda karşımıza ilk olarak, Çağrı ve Tuğrul Beylerin, Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın sarayında rehine olarak kalmaları çıkmaktadır. Tuğrul ve Çağrı Beylerin dedeleri Selçuk Bey'in vefatının ardından Maverünnehir'de tutunma çabaları sırasında, bölgenin hâkimi İleg Han ile mücadeleye girmişlerdir. Bu saldırı sonucunda İleg Han, Selçukluların hakimiyeti altındaki topraklardan çıkarılması için ordusunun ileri gelenleri ile istişarelerde bulunmuş ve yapılan görüşmelerin ardından büyük bir ordu hazırlayarak onların üzerine harekete geçmiştir. Bunun haberini alan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'a sığınma kararı almışlardır. Sığınma talepleri karşısında görünüşte memnun olan Buğra Han, onlara lütuf ve ihsanda bulundu. Buğra Han'a sığınmaları sebebiyle ona itaat etmeleri gerekmekteydi. Bu durum, bahsettiğimiz "sarayın kıymetli esirleri" konusuna önemli bir örnektir. Görüldüğü üzere, hakimiyet anlayışı gereği bu kişiler hükümdarın huzurunda bulunarak itaat ve hizmette bulunmaktadır.

Fakat Çağrı Bey, kardeşi ile Buğra Han'ın huzuruna gitmeyi uygun bulmamıştır. Bu sebeple, kardeşiyle dönüşümlü olarak haftada üç gün Buğra Han'ın huzuruna giderek hizmet ve itaat bildirmeye karar vermişlerdir. Bu durum, Çağrı Bey'in olaylar karşısında temkinli oluşunun bir göstergesiydi. Böylelikle, sığındıkları kişiden bir hainlik gördüklerinde birlikte esir düşmeyeceklerdir. Ancak Buğra Han, iki kardeşin birlikte huzuruna gelmesini istiyor ve bu şekilde onları toplu olarak yakalamayı ümit ediyordu. Bunu başaramayınca, o sırada itaat bildirmek için huzuruna gelen Tuğrul Bey'i esir alarak hapsettirmiştir. Bunun üzerine, planladıkları gibi harekete geçen Çağrı Bey, Buğra Han üzerine bir ordu gönderdi. Onun ordusunu bozguna uğratarak emirlerinden bazılarını esir aldı. Bu haber Buğra Han'a ulaşınca, Çağrı Bey ile mücadelenin doğru olmayacağına karar vererek Tuğrul Bey'in serbest bırakılmasını emretmiştir. Ardından bir gönül alma merasimi düzenleyip ihsanda bulundu ve iki taraf

arasında esir değişimi gerçekleşmiştir (Mirhand, 2015, s. 23-24; Bundari, 2016, s. LVIII). Bu olay, sadece rehine bulundurma için değil, aynı zamanda esir değişimi uygulamasına da bir örnektir.

Sarayda rehine bulundurma geleneğine bir diğer örnek ise, Selçuklular ile Gazneliler arasında 1035 yılında yaşanan mücadelenin ardından karşımıza çıkmaktadır. Bu mücadelede yenilen Gazneli Devleti ile Selçuklu liderleri arasında birtakım görüşmeler yapılmış ve bazı kararlar alınmıştır. İki taraf arasında yapılan müzakereler sonucunda, üç Selçuklu liderinden (Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu) birinin Gazneli Sultanı Mesud'un sarayında rehine olarak kalması kararlaştırılmıştır (Beyhaki, 2019, s. 456-457). Ancak bu anlaşma çok kısa sürmüş ve bozulmuştur. Selçuklu tarafı, anlaşmanın şartlarını hiçbir zaman yerine getirmemiştir. Kaynaklarda, Selçuklu liderlerinin Sultan Mesud'un yanında rehine bulunduğu dair bir kayıt olmaması ve anlaşmanın kısa sürmesi, Selçuklu liderlerinden hiçbirinin Sultan Mesud'un sarayında rehine olarak bulunmadığını göstermektedir. Tuğrul ve Çağrı Beylerin daha önce Buğra Han ile yaşadıkları olay ve amcaları Arslan Yabgu'nun esareti göz önüne alındığında, onların Sultan Mesud'un sarayında bulunmamalarını, tekrar böyle bir olay yaşamaktan kaçınma düşüncesiyle açıklayabiliriz.

6. Sonuç

Savaşlar, ilk çağlardan itibaren insanlık tarihinin kaderini belirleyen önemli unsurlar arasında yer almıştır. Savaşların sonuçlarından belki de en önemlisi olan esirlik kavramı, Büyük Selçuklu Devleti'nin hanedan üyeleri üzerinden ele alınmıştır. Metinde de belirttiğimiz gibi, bu kavramla ilgili hükümlerin yalnızca belirli bir dönem üzerinden incelendiği görülmüştür. Bu uygulamaların sonraki dönemlerde nasıl devam ettirildiğini göstermek amacıyla bu çalışma kaleme alınmıştır.

Metinde, esirlik kavramını farklı boyutlardan ele alarak, geleneksel esirlik tanımları ve bu tanımlara uygulanan hükümlerin analizlerinin ötesine geçmeyi amaçladık. "Sarayın kıymetli rehineleri" tabiriyle, sarayda rehine bulundurma geleneğini esirlik kavramı üzerinden inceledik. Belirtmek gerekir ki, bu gelenek Büyük Selçuklu Devleti ile ortaya çıkmamış, aksine daha önce birçok devlet tarafından uygulandığı kaynaklarda açıkça görülmektedir. Bu durum, geleneğin köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve farklı kültürlerde benimsendiğini göstermektedir. Bu uygulamayı sadece örnekler üzerinden değil, hükümdarları bu uygulamaya iten nedenler açısından da ele almaya çalıştık. Esirliğin yalnızca savaşlar sonucunda ortaya çıkan bir kavram olmadığını, siyasi bir politika olarak rehine bulundurma geleneği şeklinde de karşımıza çıktığını göstermek, literatüre katkı sağlayacak bir bakış açıdır.

Bunun dışında, genel hatlarıyla İslam hukukunun ayetler ve Hz. Muhammed'in uygulamaları doğrultusunda esirler konusunda ortaya koyduğu bazı hükümler de söz konusudur. Savaşların sebepleri ne olursa olsun, bir meşruiyet sağlansa dahi bazı sınırları aşmamak gerekir. Bu hükümler ve sınırlar neticesinde, savaşlarda özellikle Türk ve İslam dünyasının meşru kabul etmediği ve yasakladığı hususlar, konunun temelini oluşturmaktadır. İslam'da savaşta muharip olmayan bir kişi, sivil de olsa öldürülemez. Ancak, metinde Büyük Selçuklu Devleti örneğinde de görüldüğü üzere, savaşa taraf olmayan Zübeyde Hatun gibi bir kadın dahi öldürülmüştür. Her ne kadar bu devlet İslam devleti olsa da bazı noktalarda kişisel hırslar, meşru kılıflar altında İslam hukukunun belirlediği normların çiğnenmesine neden olabilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, kadın ve savaş terimleri yan yana gelmemesi gereken kavramlar iken, sivillerin yanı sıra hanedan üyesi kadınların bile esir alınıp bazı durumlarda öldürüldüğünü görmekteyiz.

Savaşlarda kadınlar da dahil olmak üzere alınan birçok esir, Kur'an'da doğrudan yer almasa da İslam dünyasında köleleştirilmiş ve pazarlarda satılmıştır. Kölelik kavramı ile ilgili olarak giriş bölümünde de belirtildiği gibi, esirlik ile kölelik yan yana getirilmiş bir terimlerdir. Ancak bu yanlış bir yaklaşımdır. Köleliğin en büyük kaynağını savaş esirlerinin oluşturması, bu yanlış anlayışı doğurmuştur. Bu iki kavram farklıdır, bu nedenle kölelik kavramını esirlik üzerinden ele alınmamıştır.

Son olarak, Büyük Selçuklu Devleti'nde hakimiyet anlayışı gereği isyanların sıkça yaşanması, hükümdarların geleneksel bir uygulama olmasa da zaman zaman eşlerini savaşlara yanlarında

götürmeleri ve devletin sürekli bir savaş hali içinde bulunması, konumuz açısından zengin bir materyal kaynağı sunmuştur. Bu durum, dönemin siyasi ve sosyal dinamiklerinin daha derinlemesine incelenmesine olanak tanımaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahman İbnü'l Cevzi. (2014). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem, Selçuklular* (A. Sevim, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed b. Mahmud. (2011). *Selçukname* (E. Merçil, Dü.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Avfi. (1903). *Lübabu'l-elbab* (E. G. Brown & M. M. Kazvini, Dü., Cilt I). London.
- Birsin, M. (2012). İslam devletler hukukunda savaş esirlerine uygulanan yaptırımların analizi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(21).
- Bosworth, C. E. (1968). The political and dynastic history of the Iranian world (A. D. 1000-1217). In *The Cambridge History of Iran* (Vol. V). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bundari. (2016). *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (K. Burslan, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cüveyni, A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cüzcani. (2015). *Tabakat-ı Nasiri* (E. Göksu, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ebu'l Fazl Muhammed Beyhaki. (2019). *Tarih-i Beyhaki* (N. Lügal, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fişne, F. (2019). Hz. Peygamberin savaş esirlerine muamelesi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. (2018). *Tarih-i Güzide* (M. Öztürk, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hüseyini. (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye* (N. Lügal, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l Adim. (1982). *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb* (A. Sevim, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l Esir. (1987). *el-Kamil fi't-Tarih* (A. Özyayın, Dü., Cilt IX). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. Ankara: Türk Kültür Bakanlığı Yayınları.
— . 2001. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (2014). *Büyük Selçuklu Devleti*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- Mirhand. (2015). *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)* (E. Göksu, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Müneccimbaşı Ahmed. (2017). *Camii'd-Düvel* (A. Öngül, Dü., Cilt I). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Nizamü'l-mülk. (2016). *Siyasetname* (M. A. Köymen, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özel, A. (1995). Esir. In *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt XI).
Özel, A. (2003). İslam'da ve günümüz devletler hukukunda savaş esirleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (1).
- Özkuzugüdenli, B. (2014). Hasan-ı Yezdi'nin Cami'u't-Tevarih-i Haseni isimli eserinin Selçuklular kısmı. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*.
- Özgüdenli, O. (1994). Sultan Sencer ve Kara-hitaylar. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, (6).
- Ravendi. (1999). *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur* (A. Ateş, Dü., Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Reşidüddin Fazlullah. (2014). *Camii'üt-Tevarih* (E. Göksu & H. Güneş, Dü.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Sevim, A., & Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sıbt İbnü'l Cevzi. (2011). *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan, Selçuklular* (A. Sevim, Dü.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şafak, A. (1991). Bağy. In *Diyanet İslam Ansiklopedisi*.

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkıları: Bu makalenin yazımına tüm yazarlar eşit katkıda bulunmuştur. Tüm yazarlar son metni okumuş ve onaylamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazarlar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.